

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue Özel Sayı 1 (Ekim/October 2023), s. 1491-1506.
Geliş Tarihi-Received: 08.09.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 07.10.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1357293

Zerdüştilikte Eridvî Sûra Anâhîta Kültü

Cult of Arədvî Sûrâ Anâhîta in Zoroastrianism

Mehmet Emin SULAR*

Öz

Maddi âlemde üreminin ve hayatın devamı için iki cinsin varlığını gerekli olduğunu gören insan, manevi âlemde tanrıların yanında tanrıçaların ve dişi manevi varlıkların da olması gerektiğini düşünmüştür. Bu düşüncesini de dini boyuta taşımıştır. Bunun için Antik Mısır, Mezopotamya, Yunan dinleri ile Hinduizm'in panteonu tanrı ve tanrıçalardan oluşmuştur. Antik Mısır'da İsis, Sümer'de İnanna, Akad-Babil'de İştar, Yunan'da Afrodite ve Artemis, Hinduizm'de Kali, Lakshmi ve Shashti isimleri zikredilecek bazı önemli tanrıçalardır. Zerdüştilikte bunun karşılığı Eridvî Sûra Anâhîta olmuştur. Bu kültürün Zerdüştiliğe girişi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Köken olarak bu inancın, Hint-İran'a dayandığı iddiaları yanında Mezopotamya dinlerinden Zerdüştiliğe geçtiği yönünde görüşler de ifade edilmiştir. Hangi görüş doğru kabul edilirse edilsin Anâhîta kültürünün Mezopotamya dinlerinin tanrıçalarından özellikle İştar'dan önemli ölçüde etkilendiği bir gerçektir. Anâhîta, Zerdüştilikte büyük tanrı Ahûramazda'nın altında belirli görevleri yürüten Sami dinlerindeki melek inancına denk gelen *îzed* olarak isimlendirilen bir kategoride yer alır. Tanrının kızı olarak da nitelendirilen Anâhîta suyun, yağmurun, bereketin, doğurganlığın, doğumun, evliliğin, aşkın, anneliğin ve zaferin *îzed*idir. Çalışmanın amacı Anâhîta kültürünün kaynağını tespit etmeyi, bunun İranlıların inancına ve Zerdüştiliğe ne zaman girdiğini ortaya koymayı ve tarihi süreçte geçirdiği değişimleri belirlemektir. Anâhîta kültürü İran dışında Ortadoğu, Anadolu, Ermenistan ve Azerbaycan gibi geniş coğrafyalarda farklı milletler arasında da karşılık bulmuştur. Çalışmada, nitel araştırma desenlerinden alan yazın incelemesi metodu kullanılmıştır. Bunun için farklı bilgi kaynaklarından istifade edilmiştir. Arkeolojik veriler, Avesta ve Pehlevi metinleri, kadim coğrafyacı, tarihçi ve seyyahların eserleri ile modern dönem araştırmacıların çalışmaları incelenmiştir. Sonuç olarak Anâhîta kültürünün başta Mezopotamya olmak üzere başka din ve kültürlerden Zerdüştiliğe girerek günümüze kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zerdüştilik, Âbân Yeşt, Eridvî Sûra Anâhîta, Sümer, İştar.

Abstract

Seeing that the existence of two sexes was necessary for reproduction and the continuation of life in the material world, man thought that there should be goddesses and female spiritual beings in addition to gods in the spiritual world. He also took this idea to a religious dimension. For this reason, the pantheon of ancient Egyptian, Mesopotamian, Greek and Hinduism is made up of gods and goddesses. For this reason, the pantheon of ancient Egyptian, Mesopotamian, Greek and Hinduism is made up of gods and goddesses. Isis in ancient Egypt, İnanna in Sumer, İştar in Akkadian-Babylonian, Aphrodite and Artemis in Greece, Kali, Lakshmi and Shashti in Hinduism are some important goddesses to mention.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Muş/Türkiye, e-posta: meminsular65@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4673-2544.

The Zoroastrian equivalent of this is Arədvî Sūrā Anāhîtā. Different views have been put forward about the introduction of this cult into Zoroastrianism. In addition to the claims that this belief has its origins in Indo-Iran, there are also views that it has passed from Mesopotamian religions to Zoroastrianism. Whichever view is accepted as correct, it is a fact that the cult of Anāhîtā was significantly influenced by the goddesses of Mesopotamian religions, especially Ishtar. Anāhîtā belongs to a category called yazata, which in Zoroastrianism corresponds to the belief in angels in Semitic religions, who perform specific tasks under the great god Ahūra Mazda. Anāhîtā, also described as the daughter of the god, is the sign of water, rain, fertility, birth, marriage, love, motherhood and victory. The aim of the study is to determine the source of the Anāhîtā cult, to reveal when it entered the faith of Iranians and Zoroastrianism, and to determine the changes it has undergone in the historical process. Apart from Iran, the cult of Anāhîtā has also found a response among different nations in large geographies such as the Middle East, Anatolia, Armenia and Azerbaijan. In the study, literature review method, one of the qualitative research designs, was used. For this, different sources of information were utilized. Archaeological data, Avesta and Pahlavi texts, the works of ancient geographers, historians and travelers, and the works of modern scholars are examined. As a result, it is understood that the cult of Anāhîtā entered Zoroastrianism from other religions and cultures, especially from Mesopotamia, and has survived to the present day.

Keywords: Zoroastrianism, Âbân Yaşt, Arədvî Sūrā Anāhîtā, Sumer, Ishtar.

Giriş

Su, canlıların hayatında önemli bir tabiat ögesidir. Güneş, ateş, toprak, hava gibi hayatın kaynağı ve yaşamın devam etmesini sağlayan temel bir unsurdur. Bundan dolayı insanlar kendileri için olmazsa olmaz tabiat öğelerine toplumsal ve dinsel yaşamlarında büyük değer vermişlerdir. Onları ya bir tanrı-tanrıça kabul etmiş veya onlara kutsallık atfederek ibadet etmiş ve koruma altına almışlardır. Zerdüştîlikte *çahâr âğşic* olarak nitelendirilen toprak, su, hava ve ateş kutsaldır; onları korumak inancın gereğidir (Hürşîdyan, 2008, s. 122). Örneğin, Yunan tarihçileri İranlıların suyu kutsadıklarını onların suya işemediklerini, tükürmediklerini ve onda ellerini yıkamadıklarını yazarlar. Çünkü suyun her türlü pislikten uzak olması gerekir (Yâhakkî, 1997, s. 3). Zerdüştîler belirli zamanlarda yaptıkları törenlerde bu dört unsuru kutsarlar. Ayrıca bu unsurlardan her birini korumakla görevli bir îzed/manevi varlık vardır. Bunlardan birine zarar vermek, onun koruyucusu olan manevi varlığa da zarar vermek anlamına gelir. Avesta'da geçtiği üzere sudan sorumlu îzedin adı Eridvî Sûra Anâhîtâ'dır. Kısaca Anâhîtâ olarak bilinen bu dişi manevi varlık, yeryüzündeki tüm suların kaynağı ve onların koruyucusudur. Bundan başka doğurganlık, evrendeki varlıkların çoğalmasını sağlama ve zafer bahsetme gibi başka görevleri de vardır (Yâhakkî, 1997, s. 3). Zerdüştîlikte büyük tanrı Ahûramazda için herhangi bir cinsiyet belirlemesi söz konusu değildir. Fakat onun altında bulunan Ameşâspend ve îzed denilen manevi varlıkların bir kısmı erkek bir kısmı ise dişi kabul edilmiştir. Zerdüştî kaynaklara göre bu durum dinlerinin kadını ve erkeği eşit görmesinin işareti olarak değerlendirilebilir (Kaderdân, 2007, s. 84).

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinlerde Tanrı genelde erkek sıfatlarıyla anılır. Onun altında melekler kategorisi için ise her ne kadar bir cinsiyet belirlemesi söz konusu değilse de onlar genelde erkek bedeniyle enkarne olmuşlardır (Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, 2020, el-Hud 11/77-79). Antik Mısır, Sümer, Akad-Babil, Yunan ve Hinduizm'in panteonu tanrı ve tanrıçalardan oluşmaktadır. Antik Mısır'da İsis, Sümer'de İnanna, Akad-Babil'de İştâr, Yunan'da Afrodite ve Artemis, Hinduizm'de Kali, Lakshmi ve Shashti isimleri zikredilecek bazı önemli tanrıçalardır. Birçok dinde hayatın ve üremenin kaynağının dişi olarak algılanması doğal bir durumdur. Maddi alemde iki cinsin varlığı zorunlu görüldüğünden, manevi alemde dişi varlıkların karşılığı olarak tanrıçalar ve dişi manevi varlıkların olması gerekli kabul edilmiştir. İran'da ve Zerdüştîlikte bunun bir yansıması Eridvî Sûra Anâhîtâ kültü olmuştur.

Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta'ya bakıldığında teolojisi monoteizm, politeizm ve düalizm olarak değerlendirilebilecek çok sayıda done görmek mümkündür. Bununla birlikte yeni Avesta ve Sasani dönemi Pehlevi metinleri değerlendirildiğinde, metin yazarlarının temelde düalist bir teoloji oluşturma amacı içinde oldukları söylenebilir. Bu düalist teolojide bir taraftan iyinin yaratıcısı büyük tanrı Ahûramazda ve onun maddi-manevi varlıkları, diğer tarafta kötünün kaynağı Ehrîmen ve onun maddi-manevi varlıkları vardır (Bkz. Yesna 12/1; Vendidâd 19/1; Yesna 27/1; 72/1; Ferverdîn Yeşt 71; Vendidâd 1/2; Tîr Yeşt 54, 56; Ferverdîn Yeşt 71; Vendidâd 1/2; Tîr Yeşt 54, 56). Bu metinlerde Zerdüş öncesi inanç ve tanrılar farklı formlarda tekrar yer almışlardır. Bunun en açık tezahürü 21 bölümden oluşan Yeştlerde görülebilir. Yeştlerde Ahûramazda'nın yanında başka ilahi varlıklara yakarış, ibadetler söz konusudur. Mihr/Mitra, Eridvî Sûra Anâhîta, Surûş, Behrâm, Hom, Tîr, vb. zikredilen ilahi varlıklara örnek gösterilebilir. Zerdüşti gelenekte Ahûramazda altındaki bu varlıklar *îzed* olarak isimlendirilir. Bunlardan her birinin evrende bir yetki alanı ve yerine getirmekte sorumlu olduğu bir görevi vardır. Bu varlıkların konumu Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'daki meleklerle benzetilebilir. Bunlar Sümer, Asur, Babil ve Hint dinlerinde olduğu üzere yaratıcı tanrı yanında yer alan farklı tanrı/tanrıçalar değildir. Çalışmanın konusu olan Eridvî Sûra Anâhîta, her ne kadar başka dinlerden Zerdüştiliğe giren bir tanrıça ise de onun konumu Ahûramazda'nın altında *îzed* denilen meleksi bir varlık kategorisindedir. Çalışmada onun için kullanılan *îzed* nitelendirilmesi bu minvalde anlaşılmalıdır. Avesta'da Anâhîta ismi Eridvî Sûra sıfatlarıyla geçmektedir (Bkz. Hürmüzd Yeşt 21; Âbân Yeşt 1-133). Fakat metinde kısaca Anâhîta şeklinde yazımı tercih edilmiştir.

M.S. 17. yüzyıldan önceki herhangi bir döneme ait Zerdüşti kayıtların azlığı, inançlarını, ibadetlerini anlamaya çalışmak ve gelişmelerinin izini sürmek için edebiyat, filoloji, arkeoloji, nümizmatik, özel isimler, Vedik inanç ve uygulamalarla karşılaştırmalar yapmak gibi mevcut her türlü kaynağı kullanmayı gerekli kılmaktadır (Boyce, 1975, s. 454). Bundan dolayı çalışmanın konusunun kaynakları çeşitlilik arz etmektedir. Bunların başında arkeolojik kazılarda elde edilen veriler gelmektedir. Özellikle günümüze kadar ulaşan Anâhîta tapınak kalıntıları ve Anâhîta isminin geçtiği yazıtlar ve sikkeler başlıca arkeolojik veri kaynaklarıdır. Bu kalıntılar başta İran olmak üzere, Ortadoğu, Anadolu, Ermenistan ve Azerbaycan gibi geniş bir coğrafyada bulunmaktadır. İkinci veri kaynağı Avesta ve Pehlevi metinleridir. Geleneksel Zerdüştilikte Anâhîta algısını anlama açısından bu metinler oldukça önem arz etmektedir. Diğer veri kaynakları Herodotos, Strabon ve Plutarkhos gibi coğrafyacı, tarihçi ve seyyahların yazdıkları ile modern dönemde konuyla ilgili yapılan çalışmalardır. Anâhîta kültürünün hem tarihte geniş bir coğrafyayı etkilemiş olması hem de inançların zaman aşan özelliğiyle günümüzdeki inanç ve kültürlere etkisinden dolayı anlaşılması gereken bir konu olduğu düşünülmektedir. Konuyla ilgili batıda 19. yüzyılın sonlarından itibaren birçok çalışma yapılmış yapılmaya devam etmektedir. Çalışmada, nitel araştırma desenlerinden alan yazın incelemesi metodu kullanılmıştır. Kullanılan temalar ve kategoriler araştırmacı tarafından tespit edilmiş ve veriler bu çerçevede analiz edilmiştir.

1. Eridvî Sûra Anâhîta'nın Etimolojisi ve İnancın Kökeni

Anâhîta ismi eski Farsçada *Anâhitâ* veya *Anâhîta* modern Farsçada *Nâhîd*, Ermenicede *Anahit*, Yunancada *Anaitis* şeklinde yazılmıştır. Avesta ve Sasani dönemi Farsçasında Eridvî Sûra/Arədvî Sūrā Anâhîta şeklinde geçen (Yıldırım, 2008, s. 32; Boyce vd., 2012) Anâhîta, Avesta'nın en iyi korunmuş bölümlerinden biri olan Âbân Yeşt'te ismi geçen Zerdüştiliğin tanınmış ve önemli *îzed*lerinden biridir. *Eridvî* kelimesi dişi bir sıfat olarak *artıran*, *büyüten*, *sûra* ise Pehlevicede ve Ermenicede *güçlü* anlamına gelmektedir. Anâhîta, nefiy edatı olan *an* ile *kirli* ve *temiz olmayan* anlamlarına gelen *âhîta* kelimesinden

oluşmaktadır. Âhîta, başına gelen *an* nefiy edatı ile *kirli olmayan ve temiz* anlamlarını ifade etmektedir. Tanrının kızı olan Eridvî Sûra Anâhîta, suyun, yağmurun, bereketin, doğurganlığın, doğumun, evliliğin, aşkın, anneliğin ve zaferin îzedidir (Fraveşi, 2001, s. 165; Afifi, 2004, s. 430). *Bundehîšn* kitabına göre Zerdüş, eşi Hvov ile birleşir ve onun tohumu yere düşer, Neryûseng îzedi bu tohumların parlaklığını ve gücünü alıp Anâhîta'ya teslim eder. Zamanı geldiğinde Anâhîta tohumları Keyansı gölünde üç ayrı kıza yerleştirir ve her seferinde Zerdüş'ten bir kurtarıcı dünyaya gelir (*Bundahishn*, 1897, blm. 32/9). Burada Anâhîta'nın su ve doğurganlıkla ilişkisi açıkça görülmektedir. Dinkerd adlı kitapta da Zerdüş doğduktan sonra Anâhîta'nın işlevi devam etmektedir. Anâhîta, onun başını ve alnını kutsadığı bilgisi verilmektedir (*Denkard*, 1897, blm. 9/1-2). Diğer bir Pehlevi metni olan *Dadîstan-ı Dînî*'de de Anâhîta'nın suyla olan ilişkisine açıkça değinilmiştir (Goshnajaman, 1882, blm. 36/117).

Anâhîta'ya olan inancın kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Doğu bilimci Arthur Christensen'e göre bu inancın kökeni İran'ın batısıdır. Henrik Samuel Nyberg, suyun ve doğurganlığın tanrıçası olup başka bir dine ait olduğunu söylediği Anâhîta inancının temelini Doğu İran özellikle Seyhun ırmağına dayandığını belirtmiştir (Christensen, t.y., s. 57). Wilhem Geiger ve Geo Widengren, Anâhîta'yı Ceyhun ırmağının tanrıçası olarak görmüştür. Hint-Avrupa dilleri uzmanı Emile Benveniste ise Anâhîta ile ilgili mitolojinin İran ile ilgili olmadığını, bunun Avesta'da Âbân Yeşt'e sonradan dahil edildiğini ifade etmiştir (Dehkî, 2020, ss. 10-11). H. Lommel ise farklı bir yaklaşımla Anâhîta'nın, adları Haravhatî ve Sarasvatî olan iki farklı tanrıçanın birleşmesinden oluştuğunu söylemiştir (Dehkî, 2020, s. 11). Ona göre Hint-İran döneminde Anâhîta'nın özel adı, suların sahibi anlamına gelen *Sarasvatî*'dir. Vedic Hindistan'ında, Madhyadeśa adında küçük ama kutsal bir nehre verilen bu isimle tapınılmıştır. Bunun İranî formu olan *Harahvatî* çok miktarda nehre sahip modern başkenti Kandahar olan bir bölgeye isim olarak verilmiştir. Harahvatî, Harâ Dağ'ından Vourukasa denizine dökülen ve dünyadaki tüm suların kaynağı olan büyük efsanevi bir nehrin kişileştirilmesi gibi görünmektedir. Bu da Avesta'da Âbân Yeşt ve diğer Pehlevi metinlerde adı geçen tanınmış îzede dönüşmüştür. Ama zamanla eridvî sûra/arêdvî sûra sıfatlarıyla birleşerek Pehlevicede *Eridvî Sûra/Erdoisûr Anâhîta* şeklini almıştır (Şeyhferşi, 2004, s. 20; Boyce vd., 2012). Eski İran dini uzmanı William W. Malandra, Anâhîta isminin Ardwi Sûra ve Anâhîta olarak iki ayrı tanrıça adının bileşimi olduğunu söylemiştir (Dehkî, 2020, s. 11). Başında Mary Boyce'nin olduğu bir grup araştırmacıya göre de eski İran tanrıçası olan Anâhîta kültü, Sümer tanrıçası İnanna ile Akad-Babil tanrıçası İştar'dan etkilenmesi sonucu ortaya çıkmıştır (Dehkî, 2020, s. 11). Sümerlerde Venüs gezegenini temsil eden İnanna âşıkların ve savaşçıların koruyucusu olan bir tanrıçadır (Çığ, 2022, s. 20). Yaradılışın suyla olan ilişkisine Sümer mitolojisinde de rastlanmaktadır. Buna göre evren, *Tanrıça Nammu* adında büyük sudan meydana gelmiştir (Çığ, 2022, s. 45). Zerdüştilerin atası olan Hint-İranlılar görünmez tanrıların yanında ateş ve su gibi doğa olaylarına da taptıkları bilinmektedir (Boyce, 1975, s. 455). Fakat onların su kültürüne Anâhîta gibi bir kişilik kazandırdıklarına dair elimizde veri bulunmamaktadır. Muhtemelen İranlılar bunu daha sonra başka toplumlardan öğrendiler. Sonuç olarak Anâhîta kültürünün, başka din ve kültürlerden etkilenecek ortaya çıktığını, Zerdüştiliğe, Zerdüşti metinlere sonradan girdiğini söylemek mümkün görünmektedir. Anâhîta hakkında en eski ve ayrıntılı bilgi veren yazılı metin, Avesta'nın Âbân Yeşt bölümüdür.

2. Âbân Yeşt'te Anâhîta

Âbân, İran takviminde yılın 8. ayı ve her ayın 10. gününün adıdır. Âbân, Farsça *âb* kelimesinin çoğulu olarak *sular* anlamını ifade etmektedir. Söz konusu ayın bu isimle

adlandırılması eski İran'da suyun kutsallığı, suların sorumluluğunda bulunduğu inanılan Anâhîta izedinin etkinliğinden kaynaklanmaktadır (Yıldırım, 2008, s. 13).

Âbân Yeşt 30 kerdi ve 133 bentten meydana gelmiştir. Metinde Eridvî Sûra Anâhîta şeklinde geçen ized hakkında çok miktarda bilgi verilmiştir. Öncelikle Ahûramazda, Zerdüş'ten Anâhîta'yı yüceltmesini istemektedir. Anâhîta kültürünün Zerdüş'ten çok sonra dine girmesine rağmen Zerdüş'tle ilişkilendirildiği görülmektedir. Bununla kültürün dine girmesi açısından meşru bir zemin oluşturma ve onun konumunun yükseltilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Âbân Yeşt'te göre Anâhîta, her yere gidebilen, şifa veren, kötü güçlerle mücadele eden ve Ahûraî inanca bağlı bir güce sahiptir. Hayat verir, Hintli Sarasvatî gibi ekin ve sürüleri besler, onları çoğaltır, ülkenin zenginliklerini artırır (Âbân Yeşt 1).

Anâhîta'nın mekânı yıldızların arasındadır (Âbân Yeşt 85). Bunun yanında Anâhîta, her biri bir süvarinin kırk günlük gidişi kadar uzun bin göl ve nehrin kenarında yüz parlak penceresi olan ve güzel tıraşlanmış bin sütun üzerinde duran oldukça büyük evler inşa etmiştir. Evlerin her birinde, üzerinde güzel kokan yastıkların olduğu bir yatak bulunur. Anâhîta böyle bir yerden Huker dağından Ferâhkert denilen denize bin insan boyu yüksekliğinden dökülür. Görkemli olan bu su, yeryüzündeki tüm sular kadar güçlü akar (Âbân Yeşt 3, 101-102). Anâhîta su tanrıçasıdır, bereket verir ve ona ibadet edilmelidir. Su gibi saygıdeğerdir. Çok iri bir cüssesi ve gür bir sesi vardır. Her biri, usta bir süvarinin kırk günlük gidişi kadar uzun bin göl ve nehre sahiptir. Onun egemenliğinde olan bu sulardan dünyanın her yedi bölgesine bir nehir akar. Eridvey nehri, tüm erkeklerin dölünü, dişilerin rahmini arındırır, onların kolayca doğum yapmalarını sağlar ve yavruların beslenmesi için göğüslere süt verir (Âbân Yeşt 2-5). Anâhîta, genelde sulardan ayrı ve onlara hükmeden bir güç olarak tanıtılırken bazı yerlerde ise parlak ve görkemli bir su olarak tarif edildiği görülmektedir (Âbân Yeşt 15, 96). Fakat Âbân Yeşt'in daha ileri bölümlerinde Anâhîta artık akan bir nehrin kişileştirilmiş şekli değildir. Bakire, güzel bir genç kız görünümündedir, başında süslü bir taç, belinde bir kemer vardır. Ayağında ise bileklerine kadar uzanan, sağlam, altın renkli iplerle bağlı bir çizme bulunur. Elbisesi her biri üç yavru doğurmuş üç yüz kunduz postundan yapılmıştır (Âbân Yeşt 78, 64, 128, 129; Hinells, 1989, s. 38). Anâhîta'nın görünüşü olarak bu şekilde ayrıntılı olarak anlatılması, tarihte onun heykellerinin, rölyeflerinin yapıldığının ve bunlara ibadet edildiğinin delili olarak gösterilebilir. Avesta'da geçen diğer izedler için böyle bir anlatım söz konusu değildir. Anâhîta'nın güzel bir kız olarak tavsif edilmesinin rölyefi İran'da Ahamenişler dönemine tarihlenen Nakş-ı Rستم denilen yerde bulunmaktadır (Fraveşî, 2001, s. 171). İran kadim dini geleneğinde ilahi varlıkların insan sıfatlarıyla vasıflandırılmaları yaygın bir uygulama olduğu ifade edilmelidir (Şeyhferşi, 2004, s. 18).

Ahûramazda'nın yarattığı Hûşeng, Cemşid/Yima/Cem, Feridun, Gerşâsp-ı Nerîman, Kavûs, Tûs ve Câmâsp gibi Pişdâdî kralları, Anâhîta'ya yüz at, bin sığır ve on bin koyunu kurban etmek suretiyle dua etmekte. Genelde ondan düşmanlarına karşı galip gelme konusunda yardım istemekte. Anâhîta da kendisine bu şekilde dua eden iyi insanları isteklerine kavuşturmaktadır. Bunun yanında Ejidahâk ve Turan Kralı Efrâsyab gibi kötü kişiler de Anâhîta'ya kurban sunmaktadır. Fakat Anâhîta onları taleplerine kavuşturmaz (Âbân Yeşt 17-70). Ermenistan'da Anâhîta kültürünün güçlü olduğu dönemde ona kurban etmek üzere büyük inek sürülerinin beslendiği belirtilmektedir. Günümüzde İran'da Zerdüşti ziyaretgâhlarından olan, aslında bir Anâhîta tapınağı üzerine kurulmuş Pars Pânu'da, Zerdüştiler her yıl çok sayıda koyun ve keçi kurban ederler. Benzer bir uygulamayı Şii Müslümanlar da Bibî Şehrbânu denilen yerde düzenlemekte (Boyce, 1967, s. 43).

Birçok eski kültürde su ile bilgelik arasında ilişki kurulmuştur. Din adamları bilgelik, askerler güçlü atlar, genç kızlar ise iyi eşler bulmak için Anâhîta'ya dua ederler. (Âbân Yeşt 86-87). Anâhîta da kendisine dua ve ibadet edilmesini istemektedir. Bu amaçla yapılan törenlere ağzı penâm¹ denilen örtüyle kapalı halde iştirak ettiğini ve bu kişileri isteklerine kavuşturacağını söylemektedir (Âbân Yeşt 123-124). Bunun yanında Anâhîta'dan savaşmaları için çok çocuk, güçlü atlar, savaş arabaları, günlük ihtiyaçlar da istenmektedir (Âbân Yeşt 130-131). Bu isteklerin yanında zafer bahşetme ve düşmanların yok edilmesi talepleri su tanrıçası olan Anâhîta'nın karakterinde daha az belirgindir. Anâhîtan'ın kendisinin de bir arabası vardır ve onu sürmektedir (Âbân Yeşt 11). Arabasını yağmur, kar, karla karışık yağmur ve doludan meydana gelmiş dört at çeker (Âbân Yeşt 120).

Anâhîta, güç yönüyle Avesta'da adı geçen şansın, zenginliğin ve gücün izedi olan Aşayi/Aşîyle yakın benzerlik göstermektedir. İkisinin kimliği arasında müphemlik söz konusudur. İkisi de izeddir ve arabaları vardır (Art/Aşayi Yeşt 15.17). Fakat Âbân Yeşt'tin, Art/Aşayi Yeşt'ten daha uzun, eski ve daha iyi korunmuştur. Bundan dolayı Aşayi izedi için zikredilen sıfatların, Anâhîta'dan aldığı ifade edilebilir. Anâhîta, Avesta'nın suya yapılan ibadeti içeren Âban Niyâyîş ile de irtibatlandırılmış ve bu bölümün birçok bendinde yer almıştır (Âbân Niyâyîş 1-7,9). Anâhîta suların izedi olan Apâmnepât² ve yağmur yağdıran Tişter yıldızı/izediyle³ de ilişkilendirilmiştir (Yesna 70/6; Âbân Yeşt 72; Tîr Yeşt 4-5).

3. Anâhîta Kültünün İran İncasına Girmesi

Anâhîta, Zerdüştlüğü benimsemenden önce Medler ve Persler tarafından tapınıldığı anlaşılan Venüs gezegeninin tanrıçasıdır. Kültünün, M.Ö. birinci binyılda son derece güçlü bir tanrı olan ve o zamana kadar Sami dünyası dışındaki toplumların panteonda yer almış Mezopotamya *İştar*'ından çok etkilendiği anlaşılmaktadır (Boyce vd., 2012). Gerçekte bir Akad-Babil tanrıçası İştar ile Sümer tanrıçası *İnanna*, yakın doğuda hiçbir tanrıçanın erişemediği bir tapıma ve mitolojik mertebeye yükselmişlerdir. İştar, en parlak zamanında hem aşk hem savaş tanrıçası olup hayat ve ölümü yönetmekteydi (Eliade, 2012, c. 1/s. 85). İştar'ın temsili Venüs gezegenidir (Eliade, 2012, c. 1/s. 89). İştar hem aşk hem de savaş tanrıçası olarak saygı görmesinin nedeni önceden Venüs gezegeninin sabah ve akşam görünüşlerinin farklı yıldızlar olarak düşünülmesidir. Akşam yıldızının tanrısallığı dışıl, sabah yıldızının ise eril kabul edilmiştir. M.Ö. birinci binyıla gelindiğinde, gezegenin şafak ve alacakaranlıktaki kimliği, Babilli astronomlar tarafından aynı gezegene ait kabul edilmeye başlandı. Bu durumun İranlılar tarafından daha önce bilindiği düşünülemez. İranlıların parlak Venüs gezegeni, sabah ya da akşam ortaya çıktığında, ona ized Anâhîta olarak saygı göstermeye alışmış olmaları muhtemel

¹ Penâm, Avesta'da adı birçok yerde geçen, ağız-burundan çıkan hava ve tükürük tanelerinin tören alanını ve kutsal ateşi kirletmemesi için ağzı kapatan bir çeşit maskedir. Zerdüştlükte insan bedeninden ayrılan her şey tabudur (Bkz. Âban Yeşt 123; Vendidad 14/8, 18/1; Şehzâdî, 2001, s. 31).

² Su izedinin adıdır. Apâmnepât terkihi *suların kız torunu* anlamını ifade etmektedir. Avesta'da genelde büyük rehber, parlak hükümdar ve at kadar hızlı gibi sıfatlarla anılır. Veda metinlerinde aynı şekilde Apâmnepât suların tanrısı konumundadır (Avesta, 2022, s. 468).

³ Avesta'da Tişteriye, Pehlevicede Tişter, Farsçada ise Tişter veya Tîr şeklinde geçer. Tişter bir yıldız izedinin adıdır. Tişter İran mitolojisinde ve Zerdüşti dini edebiyatında en önemli izedlerden biridir. Tîr Yeşt'te onun kuraklık diviyle olan büyük mücadelesinden bahsedilmektedir. Avesta'da büyük ve görkemli parlaklık sıfatıyla anılmaktadır. Tişter, Avesta'da adı geçen bütün yıldızların en büyüğü kabul edilmektedir. Eğer o olmazsa kuraklık divi bütün dünyayı mahvedecektir. Tişter hakkıyla övülür ve ona sunuda bulunursa İran'a saldırmak için sancağını yükseltmiş düşmanlar ve bütün hastalıklar İran'dan gider. Tişter'in yeryüzünde görünmesi çeşmelerin coşmaya başladığı döneme denk gelir (Avesta, 2022, s. 515).

görünmektedir. Anâhîta böylece *lekesiz, tertemiz, düzenli bir dişil* olarak anlaşılmuş olmalıdır (Boyce vd., 2012).

Muhtemelen Elamlılar'ın (M.Ö. 3000-M.Ö. 646) topraklarına yerleşen eski Persler, orada Venüs gezegeninin iki görünümüyle bağlantılı olarak sonradan *Anâhîta*'ya dönüşecek olan *Nanhunte* tanrıçasına tapınmayı ve onu *Hanım* olarak adlandırılan güçlü İhtar ile ilişkilendirmeyi öğrendiler. Tanrıça olgusu aslında Mezopotamya'ya özgü bir inançtır. Anâhîta kültü buna bağlı olarak popülerlik kazandı ve batı İranlılar aracılığıyla doğu inancına girdi ve bundan sonra Ortodoks Zerdüştilik için açıkça sorun teşkil etti. Çünkü Anâhîta kültürünün Zerdüşti inanca nasıl dahil edileceği problemli ve sorunlu. Darius'un (M.Ö. 423-405) hükümdarlığına kadar çözülmedi (Boyce vd., 2012; Şeyhferşi, 2004, ss. 19-20). Çünkü bu zamana kadar Ahamenişlerde yegâne ve yüce kabul edilen tanrı, Ahûramazda'dır (Roman, 2009, s. 182-183). Ahamenişler, dini bir devlet olmamakla birlikte kralları hükümlerinin meşruiyetini dine/tanrılara dayandırmışlardır. Bu tanrıların başında Ahûramazda gelir. I. Darius zamanından kalan Bisitun yazıtında o, krallığın kendisine Ahûramazda tarafından verildiğini belirtir (Garthwaite, 2011, s. 41).

II. Darius'un oğlu II. Artakserkses/II. Erdeşir (MÖ 404-359) döneminde ilginç bir değişim ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kalan yazıtlarda Ahûramazda ismi yanında sular, bereketten ve doğumdan sorumlu olan Anâhîta ile güneşin, adaletin ve antlaşmaların izedi Mihr/Mitra ismi de zikredilmiştir. Bu durum İran üzerinde yabancı dinlerin etkisinin kanıtı olarak gösterilebilir (Fraveşi, 2001, s. 173; Roman, 2009, s. 183; Garthwaite, 2011, s. 35). Babilli bilgin-rahip Berossos, II. Artakserkses'in, Babil, Susa, Hemedân, Ekbatan, Persepolis, Baktra, Şam ve Sardeis'te Afrodit Anâhîta'nın heykellerini diken ve bu topluluklara onlara tapınmayı telkin eden ilk kişi olduğunu belirtir. Zerdüşti bir kralın, kısmen yabancı bir tanrının hürmetini toplumun geneline empoze etmesinin doktrinsel olarak mümkün kılmanın yolu, onun Anâhîta kültürünü, Zerdüşti izedi *Eridvî Sûra Anâhîta*'ya dönüştürmesiyle gerçekleşmiştir. Bundan sonra Venüs gezegeninin tanrıçası halk arasında *Anâhîd-i Bânu/Hanım Anâhîd* olarak tapınılmıştır. Zerdüşti ayinlerde nehir izedi olarak Avesta metinlerinde saygı görmüştür (Hinells, 1989, s. 38; Afifi, 2004, s. 431; Roman, 2009, s. 187, 311; Boyce vd., 2012).

İskender'in (M.Ö. 336-323) Ahamenişleri yıkıp İran'ı ele geçirmesi de farklı inançların birbirini etkilemesini daha da hızlandırmıştır. Büyük İskender, dönemin Pars/Fars şehrinde yeni bir mabet inşa ettirmiştir. Burada yeni yazıtlar dikmiş ve yazıtlarda Ahûramazda, Mitra ve Anâhîta Yunanca isimleriyle yazılmıştır. Buna göre Ahûramazda Zeus Magiststos'a, Mitra Apollon'a, Anâhîta Athena'ye karşılık gelmektedir. Ayrıca Babil ve Yunan tanrıları İran tanrılarına adapte edilmiştir. Örneğin Ahûramazda Bel'e, Mitra Shamash'a ve Anâhîta İhtar ile aynılaştırılmıştır (Christensen, t.y., s. 66).

4. Anâhîta Kültürünün Tarihi Süreçteki Gelişimi

Anâhîta kültü, İran inancına girdikten sonra tarihi süreçte bazı değişimler geçirmiştir. Bu değişim, döneme göre farklılık göstermiştir. Tarihi süreçteki bu değişimleri bilmek Anâhîta kültürünün daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

4.1. Ahamenişler Dönemi (M.Ö. 550-M.Ö.330)

Eridvî Sûra'nın popüleritesindeki çarpıcı artış, Ahamenişlerin ilk zamanlarında batı İran tanrısı Anâhîta ile özdeşleşmesiyle başlamış gibi görünmektedir. Ahamenişlerin bu tanrıçaya olan bağlılığı, açıkça Zerdüştiliğe geçişlerinden sonra da devam etmiştir. Ahameniş kralları, onu Zerdüşti inanca dahil etmek için kraliyet etkisini kullanmışlardır. Burada asıl problem Avesta'da ismi geçmeyen bir tanrıçanın nasıl yüceltileceğiydi. Sorun, Harahvaitî Eridvî Sûra'nın, Anâhîta ismine bağlanarak çözülmüştür. Özellikle *Sûra* ismi

İran batı inancına yakındı ve eski Farsçada günlük konuşmada isimdeki *a* harfi düşmüştür. Böylece *Eridvîsûr Anâhîta* ismi ortaya çıkmıştır (Şeyhferşi, 2004, s. 19; Boyce vd., 2012). Eridvî Sûra isminin Anâhîta'ya sonradan eklendiğinin delili, Ahamenişler döneminden kalan yazıtlarda Anâhîta ismi, yalnızca Yunanca şekli olan Anaitis olarak geçmiş olmasıdır (Şeyhferşi, 2004, s. 19). İran'ın doğusuna ait olan Anâhîta ismi ile İran'ın batısına ait olan Eridvî Sûra'nın birleşimi doğu ile batı inançları arasındaki bağlantının işareti olarak değerlendirilebilir.

Eridvî Sûra ile Anâhîta'nın isimlerini birleştirmek yoluyla tek bir tanrısal varlığın oluşturulması çabası bazı yönlerde kolay olmamıştır. Pehlevî metinlerinde ikisi bazen ayrı tanrısal varlıklar olarak ele alınmaya devam etmiştir. Eridvî Sûra efsanevi bir nehrin kişileştirilmesi ve doğurganlık tanrıçasıdır; Anâhîta ise Venüs gezegeni ile özdeşleştirilmiştir (Boyce vd., 2012). Büyük Bundehişn'de dünyanın göl ve denizlerinin kökeninin Eridvî Sûra'ya dayandığı belirtilirken, (*Greater Bundahishn*, 1956, blm. 10/2,5). Gezegenler ve yıldızların anlatıldığı bölümde Venüs, Anâhîta ile ilişkilendirilmiştir (*Greater Bundahishn*, 1956, blm. 5/4). Başka bir bölümde ise Eridvî Sûra ile Anâhîta farklı tanrısal varlıklar olarak ele alınmıştır (*Greater Bundahishn*, 1956, blm. 3/17). Burada Eridvî Sûra suların anne ve babası konumundadır. Fakat Avesta'da geçtiği üzere inanç boyutunda ikisi ayrılmaz bir bütündür. Roma döneminde de Anadolu'daki bir tapınakta *Anâhîta'ya*, Harahvatî'nin eski bir sıfatı gibi görünen bir kelimeyle dua edilmiştir (Boyce vd., 2012).

Eridvî Sûra Anâhîta ismini kabul ettiği bilinen ilk Ahameniş kralı, yazıtlarda onu Ahûramazda ve Mitra/Mihr ismiyle birlikte anan II. Artakserkses olmuştur. Bu kraldan kalan yazıtta şu ifadeler geçer:

... Bu saray atam büyük Darius tarafından yaptırılmıştır. Sonra dedem I. Erdeşîr zamanında yandı. Ahûramazda Mitra/Mihr ve Anâhîta'nın isteğiyle bu yüce sarayı tekrar yaptım. Bundan dolayı Ahûramazda, Mitra ve Anâhîta benim yapımı korusunlar ki viran olmasın. ...II. Artakserkses ikinci kitabesinde de şöyle diyor: Ahûramazda, Mitra ve Anâhîta'nın isteğiyle inşa ettim. Bu tanrılardan yapının viran olmamasını diliyorum." (Fraveşi, 2001, ss. 171-173; Afifi, 2004, s. 431).

II. Artakserkses'in yazıtına Anâhîta ismini yazdırması ilk defa gerçekleşen bir durum olmuştur. Ondan önce ve ondan sonra hiçbir Ahameniş kralı yazıtında Anâhîta ismini yazmamıştır. Hatta II. Artakserkses'in zamanından kalma başka bir yazıtta Anâhîta ismine rastlanmamıştır. II. Artakserkses bu tanrıçanın onuruna kült heykelleri yaptırmıştır. Muhtemelen bundan sonra, bir tapınak heykelini tanımlayan bölümler bestelenmiş ve Âbân Yeşt'te dahil edilmiştir. Yunanlı tarihçi Plutarkhos, II. Artakserkses'in cariyesi Aspasia'yı, Anâhîta rahibesi yaptığını belirtir (Boyce vd., 2012).

Anâhîta Heykeli (British Müzesi)

II. Artakserkses'in Anâhîta'ya olan bu yakın ilgisi, yaşadıklarıyla ilişkilendirilmektedir. Rivayete göre II. Artakserkses'in annesi ve Kûruş isimli kardeşi, onun tahta çıkmasını istememektedirler. Bundan dolayı çeşitli hileler tezgahlama gayreti içindeler. II. Artakserkses, Anâhîta tapınağında tacını başına koyarken kardeşinin ve annesinin hilelerinden haberdar olur. Tapınağın bir köşesinde saklanan kardeşini yakalar, hapse attırır. Bu durumu Anâhîta'nın kendisine desteği ve yardımı olarak algılar. Daha sonra kardeşi Kûruş/Kiros, Anadolu'da başkaldırır. Askerleriyle başkente saldırıya geçer. II. Artakserkses kardeşini yener ve onu öldürür. Bu zaferin de Anâhîta tarafından kendisine verildiğini düşünür ve bunun için kendisine minnet duyar. Savaşta elde ettiği en değerli ganimetleri Hemedan'daki Anâhîta tapınağına gönderir (Fraveşi, 2001, ss. 173-174).

Ahameniş döneminde din adamlarının ilk başta Anâhîta kültürüne karşı çıktıkları ifade edilmektedir. Onun yerine suların izedi olarak Apâmnepat'ı yüceltmeye devam etmişlerdir. Özellikle Ahamenişlerin son döneminde Anâhîta imge kültürüne karşı Zerdüş'ün karakteristik ateş tapınağı kültürünün gelişmiş olması da muhtemel görünmektedir. Din adamlarının direnmesine rağmen, Anâhîta kültü, su-tanrıça ve ana-tanrıça kültlerini birleştirdiği ve kraliyet tarafından desteklendiği için geniş çapta popüler olmuştur. Tapınım genel olarak Anâhîta adı altında onun tanrısallığına sunuluyordu, bu da Ahamenişlerin gücünü göstermektedir. Ahmenişlerden sonra kurulan Partlar da selefleri gibi Ahûramazda, Mihr/Mitra ve Anâhîta'yı yüceltmeyi sürdürmüşlerdir. Su Anâhîtası anlamına gelen *Ab-Nâhîd* bir kadın adı olarak ilk defa bu dönemde kullanılmıştır. II. Artakserkses tarafından kurulan Anâhîta tapınakları, İskender'in fethinden ve Selevkoslar (M.Ö. 312-M.Ö. 63) hâkimiyetinde yağmalanmış olsalar da varlıklarını korumuştur. Bunlardan biri olan Hemedan'daki tapınak iki kez yağmalanmış, çatısındaki altın ve gümüş süslemeler sökülüştür. Ama sonradan restore edilmiştir. Part Devleti'nin vatandaşı olan Greko-Romen coğrafyacı Charaxlı Isidore (M.Ö. 1. ve M.S. 1. yüzyıl arasında) burada sürekli kurban sunulduğunu yazmaktadır. Yine İran'ın başka bir şehri olan Kengaver'de bir tapınağın Anâhîta'ya adandığını söylemiştir. Isidore'nun belirttiği üzere burası gerçekten Kengaver ise bunun Zeus ile Leto'nun kızı Anâhîta'nın Yunanca kişileşmiş hali olan Artemis'e adanmış tapınak olmalıdır. Helen etkisinin İran'daki imge kültürüne yeni bir ivme kazandırdığı görülmektedir. (Boyce vd., 2012; Dehkî, 2020, s. 10).

4.2. Partlar Dönemi (M.Ö. 247-M.S. 224)

Partların zamanında İranlıların dini hakkında elimize çok az bilgi bulunmaktadır. Partların dinin Ahamenişler gibi Zerdüştilik olmadığı ifade edilebilir. Fakat Partlarda Zerdüştiliğe ait inançların etkisi inkâr edilemez. Bu dönemde de Ahamenişlerde olduğu gibi Ahûramazda, Mitra ve Anâhîta üçlüsü yüceltilmiştir. Partlar hakkında bilgi veren bazı eski tarihçiler, dönemin Partların egemenliğinde olan Ermenistan'da bu üç tanrıya ait kurban kesim yerleri bulunduğunu yazmışlardır. Her tapınağın kulesinin çatısındaki ateş, bu üç tanrıyı temsil etmekteydi. Bu bilgi, dönemin madeni paraları üzerine nakşedilmiştir. Part dönemine tarihlenen bazı çömlüklerin üzerinde çıplak kadın motifleri görülmüştür. Bazı araştırmacılara göre bu Anâhîta'dır (Roman, 2009, s. 310-311). Anâhîta heykellerinin Part döneminde de saygı gördüğü anlaşılmaktadır. Bunun kanıtı, Ermenistan'dan gelmektedir. Orada Anâhîta çok sevilirdi, "Yüce Dişi... bilginin annesi, büyük ve kudretli Aramazd'ın⁴ kızı" olarak kendisine ibadet edilirdi. Satala'da Anâhîta'nın bir heykeline ait olduğu düşünülen Yunan Afrodit'ine benzeyen güzel bir bronz baş bulunmuştur (Boyce vd., 2012; Dehkî, 2020, s. 10).

⁴ Aramazd, Ahûramazda'nın isminin yazılışının başka bir şekli olmalıdır.

Partlarda Anâhîta'nın kültürünün Ahûramazda ve Mitra'dan daha önemli olduğu söylenebilir. Ahemeniş kralı II. Artakserkses zamanında yapılan Anâhîta mabetlerinin bu dönemde büyük bir öneme sahip olduğu belirtilmektedir. Partların Ermenistan kralı I. Tiridates, (52-58/62-88) tacını bir Anâhîta tapınağında takmıştır. Part hükümdarlarının yazı geçirdikleri Hemedan'da bir Anâhîta mabedi vardı. Bu tapınak Selevkosların kralı III. Antiochus (M.Ö. 222-M.Ö.187) tarafından, Elymais/Huzistan'daki Athena ve Artemis'in mabetleri de Part kralı I. Mithridates, (M.Ö. 165-M.Ö.132) tarafından yağmalanmıştır. Şuş'ta Anâhîta, Babil ve Asur metinlerinde sıkça adı geçen Mezopotamya kökenli bir tanrıça olan *Nanâta/Nâna* ismiyle yüceltilmiştir. Bu, Anâhîta'nın Yunan dinindeki karşılığı olan Artemis ve Athena'ya benzemektedir (Fraveşi, 2001, s. 174; Roman, 2009, s. 311).

Part döneminde ve muhtemelen daha öncesinde, Anâhîta'ya ülke genelinde göl ve dağ kaynaklarının oluşturduğu birçok doğal mabette tapınılmıştır. Bunlardan biri İran'da Rey şehri yakınlarında, eteklerinde bir pınar olan dağın tepesiydi. Bu tapınak Anâhîta'ya *Toprağın Hanımı* (Şehrbânu) olarak adanmıştı. Burası o kadar büyük bir saygı görüyordu ki, Arapların fethinden sonra, son Sasani kralının kızı ve Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in dul eşi Bîbî Şehrbânu'ya yeniden ithaf edildi. Müslümanlar günümüze kadar dua ve kurbanlarını burada sunmaya devam etmektedir. İnsan yapımı imgelere hürmet etmekten ziyade doğal nesnelere üzerinden ilahi varlıklara tapınmak, Ortodoks Zerdüştiliğin ruhuna daha uygundur (Boyce vd., 2012).

II. Artakserkses, Anâhîta tapınaklarını kurup, heykellerini diktiğinde Zerdüştlere bazı grupları arasında ikonoklastik bir ruhun ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Bu ruhun Part döneminin sonlarına doğru Helenistik etki azaldığından aktif bir ifade bulmaya başladığına dair bazı işaretler vardır. Anâhîta'nın olmak üzere bazı heykellerin yıkımının o zaman başlamış olması mümkündür (Boyce vd., 2012).

4.3. Sasanilerden Günümüze (224-651)

Pâpak'ın oğlu I. Erdeşir (224-242) Partlı efendisine karşı isyan etti ve tüm Part topraklarını ele geçirdi. O, büyük ihtimalle Anâhîta'nın yüksek rahipliğini ve otoritesini miras almış; her durumda tanrıçaya büyük bağlılık göstermiş ve düşmanlarının kellelerini ona sunmuştur. I. Erdeşir'in ayrıca İstahr şehrinde bir Anâhîta tapınağında tacını aldığı ifade edilmektedir. M.S. 3. yüzyılın başında Sasaniler, İstahr şehrinde (muhtemelen II. Artakserkses'in vakıflarından biri olan) Anâhîta'ya adanmış bir tapınağın kalıtsal koruyucularıydı. I. Erdeşir'in oğlu ve halefi I. Şapur'un (239-272) kızına Âzer/Âdur-Anâhîta (Ateşin Anâhîtası) adını vermesi de bu açıdan önemlidir (Roman, 2009, s. 311; Boyce vd., 2012; Christensen, t.y., s. 232). I. Şapur ayrıca, Bişâpûr'da sarayının hemen yanında kraliyet ailesinin sevgili îzedi Anâhîta için eşsiz ve çok masraflı bir tapınak inşa etmiştir. Burada kült nesnesi ne resim ne de kutsal ateştir. Anâhîta'nın kendi elementi olan sudur (Boyce, 1975, s. 463).

İstahr'daki Anâhîta tapınağının din adamları ve hîrbed denilen alimleri arasında Sasani hanedanın atası Sasan ve babasının önemli bir yeri vardı. Erdeşir Pâpak hükümdar olduğunda, savaşlarda elde ettiği ganimetleri buraya topladı. Bu gelenek I. Şapur döneminde de devam etti. I. Şapur, Bişâpûr şehrinde bir mabet inşa etti. Mabedin salonun çevresinde su akmaktaydı. Bunun sebebi Ateş'e tapınma Anâhîta'yı temsil eden suya da yapılmasıydı (Roman, 2009, s. 362).

Persepolis'te *Kabe-yi Zertoşt* tarihi yapısının üzerindeki yazıtın sekizinci satırına göre II. Behrâm (276-283) döneminde başrahip ve Zerdüştiliği kurumsallaşması için büyük emekler veren Kertîr, İstahr'daki iki kutsal ateşin sorumluluğuyla onurlandırıldı; bunlardan biri *Hanım Anâhîta'nın Ateşi*, diğeri *Anâhîta-Erdeşir'in Ateşi*'ydi. Kertîr, Kazerun şehrine yakın Ser Meşhed denilen yerdeki yazıtında da Anâhîta tapınağından

bahsetmektedir (Dehkî, 2020, ss. 13-14; Kızıl, 2021, s. 356) Anâhîta, Sasaniler zamanında Ahûramazda'nın altında koruyucu îzed idi. Anâhîta kültü, Ahamenîş ve Partlarda olduğu gibi Sasaniler döneminde de gelişti, ancak genelde bir ikon olarak saygı gördü. Sasanilerde bir ikonoklazm hareketi vardı, bunun için Anâhîta'nın mabetlerdeki heykelleri kaldırıldı. Bu durum yalnızca bağımsız kült imgelerine yönelikti. Bunun için Anâhîta'nın temsilleri Sasani sanatında varlığını sürdürmeye devam etti. Sasaniler döneminde Anâhîta, özel dualar ve bağlılık söz konusu olduğunda diğer tüm dışî îzedleri gölgede bıraktı. Fakat halka açık ibadetlerde büyük Ameşâspendler olan Spendormez, Hordâd ve Amordâd din adamlarının muhafazakarlığı sayesinde daha fazla onurlandırılmaya devam edildi. Onun temsili olduğu düşünülen bir Sasani mücevherinin altında, sadece *hanım* tanımlaması vardır. Bu kullanım, geç Sasani ve İslam dönemlerinde Zerdüşî rahip terminolojisini etkilemiş ve Anâhîta'dan dini eserlerde *Hanım Eridoîsûr* ve *Eridoîsûr yani Suların Hanımı* olarak kendisinden söz ettirmiştir (Boyce, 1975, s. 462; Boyce vd., 2012).

Paikuli'de 283 yılında dikilen yazıtta, kral Narseh (293-302) Ahûramazda'ya, Anâhîta'ya ve diğer tüm îzedlere yakarır. Sasani kralı olmasının ve yönetimi ele geçirmesinin Ahûramazda, Anâhîta ve diğer manevi varlıkların yardımıyla gerçekleştiğini belirtir (Boyce vd., 2012; Dehkî, 2020, s. 15). Nakş-ı Rustem'deki bir rölyefte Narseh'in bir dışî îzetten tacını aldığı görülmektedir. Bu dışî îzedin Anâhîta olduğu tahmin edilmektedir (Christensen, t.y., ss. 325-326). Narseh'in yazıtında Anâhîta'ya, büyük tanrı Ahûramazda kadar değer verdiği anlaşılmaktadır. II. Erdeşîr (379-383) ise seleflerinden farklı olarak ateşle birlikte gerçekleştirilen Anâhîta tapımını heykel şeklinde temsilini yaptırarak somut bir görünüme kavuşturdu. Amacı tüm Fars halkının arasında ortak bir inanç oluşturmaktı. O, bu konuda tanrıları için heykeller yapan Yunanlıları ve Babilleri örnek almıştır (Roman, 2009, s. 361). Bununla birlikte II. Hüsrev (590-628) hükümdarlığına kadar Sasani yönetimin Anâhîta ile ilişkisine dair başka kanıt yoktur. Tâq-ı Bostân mağarasındaki bir rölyefte, II. Hüsrev, Ahûramazda ve Anâhîta'dan tacını alırken tasvir edilmiştir (Boyce vd., 2012).

Anâhîta tapınakları, pınarların ve su yollarının yanına inşa edildikleri için, sıradan ateş tapınaklarından oldukça farklı oldukları, sütunlar ve kemerlerle karakterize edilen bir mimariye sahip oldukları belirtilmiştir. İran'da, Anâhîta'ya ibadetin ateş tapınaklarının içinde yapılmaması için hiçbir neden yoktu. İstahr tapınağının tüm Zerdüşî ibadet yerlerine uygulanan *âdur* (ateş) terimiyle adlandırılması bu açıdan önemli görünmektedir. Sasani toplumunda Anâhîta, çarşıda elinde bir çiçek veya biraz meyve bazen bir kuş veya bir çocuk tutan çıplak veya yarı çıplak bir kadının tasvir edildiği gümüş kapların üzerinde görülen figürlerle temsil edilmiştir. Sasani sikkelerindeki sütunlu ve tırtıklı taçların da Anâhîta'yı temsil ettiği ifade edilmiştir (Boyce vd., 2012).

İran'da Zerdüşîlerinin en sevilen dağ tapınaklarından biri, Yezd şehrinde canlı bir pınarın ve su yollarının büyük bir kesişim noktasının yanında yer alan Parsbânu'ya/Pîr-i Bânu olarak adlandırılan ziyaretgâhtır. Zerdüşîlere göre bu Ziyaretgâh son Sasani kralı III. Yezdegird'in kızı Parsbânu'ya aittir. Hikâyeye göre Araplar, İran'a saldırınca III. Yezdegird'in eşi ve çocukları Yezd'e, oradan da şehrin farklı yönlerine kaçarlar. Parsbânu da kaçar ve sonunda Akdâ denilen yerin yakınındaki dağlara ulaşır. Bu arada çok susamış ve yorgundur. Burada bir köylüden su ister. Köylünün yanında su yoktur ve o ineğinden bir kaba süt sağlar. Kap dolmak üzereyken inek çifte atar ve sütü döker. Parsbânu, susuzluktan kurumuş dudaklarla dağa kaçar. Ulaştığı yerde gizlenecek yer bulamaz. Düşman kendisini yakalamak üzereyken, Tanrı'ya kendisini kurtarması için dua eder. Duası kabul edilir, dağda yarık açılır. Kendisini bu yarığa atar, ondan hemen sonra yarık birleşir. Atlarken, düşmanın tuttuğu başörtüsünden yarısı yarığın dışında kalır.

Zerdüştlere göre son yüz ve yüz elli yıl öncesine kadar da baş örtüsünün parçası orada durur (Şahmerdân, 1957, s. 166; Boyce, 1967, ss. 32-33; Sular, 2019, s. 208). Bu kutsal alanın, başlangıçta Anâhîta'ya adanmış olduğu anlaşılmaktadır (Boyce vd., 2012). Bu hikâyenin benzeri Rey ovasına bakan bir tepenin yamacında yer alan *Bîbî Şehrbânu* türbesi için anlatılmaktadır. Şîi Müslümanlar için kutsal olan bu ziyaretgâhla ilgili şöyle bir hikâye anlatır: "III. Yazdigird'in Şehrbânu adındaki kızlarından biri, Araplar tarafından esir alınarak Medine'ye götürülür ve Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in karısı olur. Çiftin, dördüncü Şii İmamı olan *Ali Zeynel Abidin* adında oğlu doğar. Kербela trajedisinden sonra İranlı prenses, eşi Hz. Hüseyin'in kendisine buyurduğu gibi ölü kocasının atına binerek kaçar. Düşmanın peşine düştüğü Prenses, canını kurtarmak için İran'a döner. Düşman, Rey'in yakınlarında ona iyice yaklaşır. Şehrbânu çaresizlik içinde Tanrı'ya yakarır. Yorgunluktan *ya Allah* deyip yardım isteyeceğine *ey dağ* der. Mucizevi bir şekilde dağ açılır ve onu kayaların içine alır. Başörtüsünün bir parçası taşa takılır, yüzyıllar boyunca bir saygı nesnesi olarak orada kalır" (Boyce, 1967, s. 33; *Ârâmgâh-ı Bîbî Şehrbânu Kûcast?*, 2023).

Yapılan araştırmalarda ulaşılan genel kanı Bîbî Şehrbânu mitolojisinin Zerdüşti gelenekte Anâhîta tanrıçasıyla ilişkili olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Çünkü Sasaniler zamanında ilahî varlıklardan *bânu/hanım* tabiri sadece Anâhîta için kullanılmaktaydı. Sasani dönemi Zerdüşti dini metinlerde Anâhîta, *bânu* kelimesiyle birlikte yazılmıştır. İslami dönemde yazılan Zerdüşti metinlerde aynı durum geçerlidir (Boyce, 1967, s. 36). İran'da dağlarda ve pınar başlarında bulunan ve *Kız* (Dokhter) ya da *Hanım* (*Bîbî Şehrbânû*) olarak adlandırılan pek çok yerin de bir zamanlar Anâhîta için kutsal kabul edilen yerler olduğu düşünülmektedir (Boyce vd., 2012).

Anâhîta, eski İran'da yaygın bir şekilde tapılan, kültürü hem geç Ahameniş hem de Sasani dönemlerinde sarayda öne çıkan bir îzeddi. Bu nedenle, Sasani kraliyetinde Rey'deki tapınağın o dönemde *Toprağın Hanımı* olarak adanmış olması çok muhtemeldir. Anâhîta suların ve bereketin îzediydi. Fakat tek tanrılı İslam'da, bir îzede tapınmanın yeri olmadığından tapınak başka bir mitolojiyle İslamleştirilmiştir. Pers soyundan bir prenses, *Dokuz İmam'ın Annesi* olarak Anâhîta'nın yerini almış ve böylece yüce bir insan figürü ortaya çıkmıştır. İslami dönemde tapınağa sadece kadınlar gitmiş, dua etmişlerdir. Her ne kadar tapınak, tepenin yamacında bulunsa da suyla bağı vardır. Çünkü dağın eteklerinde kutsal bir su bulunmaktadır. Buraya gelenler dileklerde bulunurlar. M.S. 10. yüzyılda Rey'de hala Zerdüşti-ler vardı, doğal olarak bundan sonra Müslümanların sayısı daha fazla oldu (Boyce, 1967, s. 37).

Günümüzde İran'da Zerdüştiler arasında îzed gibi bazı manevi varlıkların isimleri insanlar için kullanımı yaygındır. Örnek olarak adı Mitra ve Ab-Nâhid, Anâhîta olan birçok kadına rastlanılabilir. Anâhîta isminin varyantları sadece Zerdüştiler arasında değil Müslümanlar arasında da kullanılmaktadır. Türkiye'de Farsça kökenli bir kelime olarak *körpe*, *genç kız*, *yeni yetişen kız* anlamlarına gelen *Nahide* ve erkek ismi olan *Nihad* isminin buradan geldiği ifade edilmelidir.⁵

5. Eridvî Sûra Anâhîta Kültünün Yayılması

Anâhîta kültürü, Ahûramazda ve Mitra'ya nazaran daha çok İran'ın batı sınırlarının dışında yankı buldu. Ona olan inanç Rhin olarak bilinen Lydia'da, Pontus'ta, Kapadokya ve Ermenistan'da yayıldı ve buralarda Mitra'dan daha fazla rağbet gördü. İran'ın Şiz

⁵ Bu durum, Müslümanlar arasında Cebrail, Mikail, İsrail meleklerinin isimlerinin insanlar için kullanımına benzemektedir.

şehri (Taht-ı Süleyman) Anâhîtâ'nun tapınak merkeziydi. Eskiden bu büyük tapınakta Medlerin din adamı kolu olan mûğlar yaşamaktaydı (Boyce vd., 2012).

Yunanlılar Anâhîtâ'yı, bazen *Afrodit* bazen de *Pers Artemis'i* olarak kabul etmişlerdir. Örneğin, Herodotos, Anâhîtâ'yı, *Afrodit Urania* adıyla tanıtır ve bunun Asurlularda *Mylitta*, Araplarda ise *Alilat'a* karşılık geldiğini belirtir (Herodotos Tarihi 2013, blm. 1/131). Anâhîtâ'nun adı Persepolis'teki, I. Darius ve Xerxes dönemlerine ait Elamca metinlerde geçmemektedir. Plutarkhos'a göre II. Artakserkses tahta çıkışından sonra Pasargad'da Anâhîtâ'nun bir tapınağı vardı. Muhtemelen onun döneminde Anâhîtâ kültü Ermenistan'a yayılmadan önce Anadolu'da ve Suriye'de zemin kazanmaya başlamıştı. Pontus'aki Zela'da Anâhîta, iki yardımcı tanrı Omanos ve Anadates ile birlikte yüceltildi. Kapadokya'da da Omanos ile ortak sunakları vardı. Castabala'da O, *Pers Artemisi* olarak tanındı. Lidya'da sığır, Anâhîtâ'ya kurban edilen hayvandı ve boğa kurban ritüelinin Avrupa'ya bu kanalla yayıldığı ifade edilmektedir (Boyce vd., 2012).

Anâhîtâ, Ermenistan'da halk arasında büyük bir öne sahipti. Anâhîtâ *Ermenistan'ın Işığ ve Hayatı, Hayatın Kaynağı, Bütün Canlıların Annesi, İnsanların Hayrını İsteyen, Büyük Ahûramazda'nın Kızı ve Güçlü* olarak sıfatlandırılmıştı (Hinells, 1989, s. 38). Anadolu'da da Anâhîtâ'ya inanç ve onun tapınaklarının büyük yeri vardı (Afifi, 2004, s. 431). Coğrafyacı Strabon'a göre Ermeniler, Perslerin ve Medlerin dinini paylaşıyordu ve özellikle Anâhîtâ'yı yüceltiyorlardı. M.S. 1. yüzyıldan itibaren, Eriza'da (Erzincan) bulunan Acilisené'de bu tanrıçanın tapınağı büyük bir üne sahipti. Doğrulanamayan bir bilgiye göre bu tapınağın kurucusu II. Tigran (M.Ö. 95-55) dir. Bu kutsal yerde, çok sayıda erkek-kadın din adamı vardı ve Ermenilerin en zengin, en saygıdeğer merkeziydi. Seçkin ailelerin kızları evlenmeden önce burada kutsal fahişelik görevini yapmak zorundaydı. Bu, muhtemelen Sami dinlerinden ödünç alınmış bir uygulamaydı. Anâhîtâ'ya Eriza'da devasa bir altın resim kılığında tapınılırdı. Kültün dönemin Eriza'daki merkezi, *Anâhîtâ'nın Ülkesi* olarak bilinmeye başlandı. Kiros nehri üzerinde, İberya ve Arnavutluk sınırlarına yakın bir başka bölge de *Anâhîtâ'nın Ülkesi* olarak adlandırılırdı. Burası da şüphesiz Anâhîtâ'ya adanmış bilinmeyen bir tapınağın bölgesiydi. Ermenistan kralları, ulusal monarşiyle yakından ilişkili olduğu anlaşılan Eriza kültürünün sadık destekçileriydi. III. Tiridates, (298-330) Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Aramazd-Anâhîtâ-Vahagn üçlüsüne resmi olarak dua etmiştir. Anâhîtâ'yı tüm insan ırkının velinimet, bilginin anası, yüce Aramazd'ın kızı olarak görmüştür. 4. yüzyılın başlarında Ermenistan kralı III. Tiridates'in elçisi olan Agathangelos'un kitabının Yunanca versiyonuna göre, Ermeni kralları her yıl tanrıçanın festivali vesilesiyle Eriza'ya giderlerdi. III. Tiridates buna bağlı olarak hac ziyaretini gerçekleştirdi ve hükümdarlığının ilk yılında Anâhîtâ'ya kurbanların yanı sıra çelenk ve çiçekler sundu. Anâhîtâ'ya başkent Artaşat'ta (Artaxata), Astişat'ta, Taron'da (Ermenistan'ın güneyi) ve başka birçok yerde de tapınılırdı. Anâhîtâ'ya tapınmanın başka merkezi, Kapadokya sınırındaki Sophehé'de Fırat üzerindeki Tomisa şehriydi. III. Tiridates'in din değiştirmesinden sonra, Ermenistan'ın her yerinde Anâhîtâ'nun resimleri parçalandı (Hinells, 1989, s. 38; Boyce vd., 2012).

Strabon, Anadolu'da Zelitis bölgesi sınırları içerisindeki Semiramis tepesi üzerinde kurulmuş Zela (Tokat'ın Zile ilçesi) kentinden bahseder. Bölge Pontus kralı Pythodoris'un egemenliğindedir. Burada Ermenilerin saygı gösterdikleri bir Anâhîtâ tapınağı vardı. Pontos halkı, törenlerini ve önemli sorunlara yönelik yeminlerini burada yaparlardı (Strabon, 2012, blm. 12/3/37).

Günümüzde Ermeniler arasında Anâhîta kültürünün etkileri hala devam etmektedir. *Anahit* ismi kadın adı olarak Ermeni toplumu arasında yaygın bir kullanıma sahiptir. Anâhîtâ ile ilgili mitolojiler, hikayeler yakın döneme kadar ders kitaplarında yer alırdı. Bunlardan biri Anahit adında bir kadın ile Vachagan adında bir erkeğin aşkının

hikayesidir. Anahit aslında Ermenilerin kadın tanrıçasıdır. Vachagan ise bir Ermeni kralıdır. Ferhat ile Şirin, Aslı ile Kerem'in aşkı benzeri bir konuyu anlatan bu hikayenin 1947 yılında Ermenistan Devlet Televizyonu tarafından filmi yapılmıştır (*Anahit-Haykakan Film*, 2023).

Ermenistan'a komşu Kafkas ülkeleriyle ilgili olarak da Strabon, Kolkhis'teki Moschi ülkesinde İran tanrıçasının bir benzeri olan *Leucothea*'ya adanmış bir tapınak olduğunu belirtir. Part topraklarında, Medya'nın en büyük metropolü olan Ekbatan'da, düzenli olarak kurbanların sunulduğu bir Anâhîta tapınağı bulunuyordu. Aşağı Medya'daki Kengaver'de M.Ö. 200 civarında inşa edilmiş bir *Anâhîta* tapınağı ayakta idi. Yunan tarzı bu yapının bazı kalıntıları günümüze de ulaşmıştır. Isidore, her ikisi Mezopotamya'da Fırat'ın sağ kıyısında, biri Darius tarafından kurulduğu söylenen Basileia'da, diğeri Beonan'da olmak üzere bu tanrıçanın iki tapınağından daha söz eder (Boyce vd., 2012).

Anâhîta'nın temsili ve kimliği, İran mimarisi, görsel sanatları çalışmalarının karmaşık ikonografik sorunlardan birini oluşturmaktadır. Literatürde kendisinden ismen bahsedilir, ancak sanattaki kimliği, esas olarak biçimi, nitelikleri faaliyetlerine dayandığı için belirsiz kalır. Dahası, tartışmalar onun Part, Sasani ve erken İslamî İran sanatındaki görsel temsilini, klasik İran tarihi ve dini metinlerindeki sözlü betimlemelerle ilişkilendirmeye çalışmıştır (Boyce vd., 2012). Fars edebiyatında Zühre adıyla da bilinen Anâhîta, birçok mazmûnda yer alır: Zühre perverden: *güzelin yüzünü süslemek*, Zühre cebîn: *güzel yüz*, Zühre ruh: *sevgili*, Zühre-yi çengî: *şarkıcı Zühre*, Zühre had: *güzel yüz*, Zühre rûy: *güzel/parlak yüzlü*, Zühre sîmâ: *güzel yüz*, Zühre tâli': *talihli*, Zühre tarab: *mutlu*, Zühre likâ: *parlak yüzlü*, Zühre nevâ: *güzel sesli, iyi okuyan*, Nâhîd-i Çengî: *feleğin çalgıcısı Zühre*, Nâhîd-i işretzây: *feleğin çalgıcısı Nâhîd...*(Dihhudâ, 1945, c. 17/572-573; Yıldırım, 2008, s. 34).

Sonuç

Anâhîta kültürünün başta İran olmak üzere geniş bir coğrafyayı çok eski tarihlerden günümüze kadar etkilediği görülmektedir. Bu kültürün kaynağı ve İran inancına girmesi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunun Hint-İran'a ait olduğu veya özellikle antik Mezopotamya dinlerinden Zerdüştiliğe geçerek günümüze kadar gelen bir inanç olduğu ileri sürülmüştür. Bu iki görüşten birini tercih yerine ikisini birlikte değerlendirmek gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Çünkü İranlıların atası olan Hint-İranlıların görünmeyen tanrıların yanında ateş ve su gibi doğa olaylarını da kutsaldıkları bilinmektedir. Dolayısıyla İranlılarda suyun kutsal görülmesi atalarından tevarüs eden bir durum olarak önceden bilinmektedir. Fakat bunun Anâhîta kültürü gibi kişilik kazanması ve İranlıların inancına girmesi Mezopotamya kökenli din ve kültürlerin etkisiyle meydana geldiği görülmektedir. Anâhîta kültürü Ahamenişlerden itibaren İran coğrafyası ve dini üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Bu kültürün, Zerdüştiliğe girmesi ve yer edinmesi, Ahamenişlerle başlamış, Partlar zamanında devam etmiş, Sasani döneminde ise uç noktasına ulaşmıştır. Kültürün etkileri İran ile sınırlı kalmamış, Anadolu, Kafkasya ve Ermenistan gibi bölgelerde de kendini göstermiştir. Bu coğrafyalarda Anâhîta'ya ait tapınakların kalıntılarının günümüze kadar varlığını korumuş olması bunun delili sayılabilir.

Tarihte bu tanrıçaya ait önemli kült merkezlerinden ikisi Erzincan ve Tokat-Zile'dir. Anâhîta kültürünün günümüzde Anadolu'da halk inançları üzerindeki etkisinin devam ettiği de ifade edilmelidir. İran mimarisi, görsel sanatları üzerinde de büyük tesiri olmuştur. İran Zerdüştilerinde bir kadın olarak Anâhîta ismi yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir. Ermeniler arasında da bunun karşılığı Anahit'tir. Ermenistan

okullarında Anahit ile ilgili mitolojiler yakın döneme kadar ders kitaplarında yer almıştır. Yaşadığımız ve yakın coğrafyalara büyük etkisine rağmen akademik dünyamızda Anâhîta hakkında yapılan çalışmalar sınırlı olmuştur. Bu açıdan söz konusu çalışma önem arz etmekte ve yapılacak yeni çalışmalara kapı aralamayı hedeflemektedir. Tarihte birçok inanç ve kültürde yer almış Anâhîta kültürünün, bölgenin inanç tarihini anlamak açısından Batıda olduğu gibi ülkemizde de bilimsel çalışmalara konu olmasının önem arz ettiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Afîfi, R. (2004). *Esâtîr ve Ferheng-i İran*. Tahran: İntişârat-ı Tûs.
- Anahit – Haykakan Film*. <https://www.youtube.com/watch?v=IArgQFftR2A> (Erişim tarihi: 27.08.2023).
- Ârâmgâh-ı Bîbî Şehrbânu Kûcast?*. <https://www.fadaktrains.com/blog/8468> (Erişim tarihi: 27.08.2023).
- Avesta* (2022). (çev. M. E. Sular). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Boyce, M. (1967). Bîbî Shahrbanû and the Lady of Pârs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 30, 30-44.
- Boyce, M. (1975). On the Zoroastrian Temple Cult of Fire. *Journal of the American Oriental Society*, 95(3), 454-465.
- Boyce, M., Chaumont, M. L., & Bier, C. (2012). ANĀHĪD. *Encyclopædia Iranica* (C. 1, ss. 1003-1011). <http://www.iranicaonline.org/articles/anahid> [Erişim tarihi 25.08.2023].
- Bundahishn/Bundehişn* (1897). (çev. E. W. West,). England: Oxford University Press.
- Christensen, A. (t.y.). *İran der Zamani Sasaniyân* (çev. Reşid Yâsmî). Tahran: İntişârat-ı Tûs.
- Çığ, M. İ. (2022). *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Dehkî, Ş. C. (2020). Kâr Kerd-ı Dini-yi ve Siyasi-yi İzedbânu Anâhîta der Asr-ı Sasanî ber Esâs-ı Nivîştehâ-yı Farisi-yi Meyânı. *Religions and Mysticism*, 53, 9-22.
- Denkard/Dinker* (1897). (çev. E. W. West,). England: Oxford University Press.
- Dihhudâ, A. E. (1945). *Zühre*. Tahran: Sâzmân-ı Lugatnâme, Müessese-i Ferheng-i Dihhudâ.
- Eliade, M. (2012). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (çev. A. Berktaş). İstanbul: Kabbacı Yayınevi.
- Fraveşî, B. (2001). *İranvîc*. Tahran: İntişârat-ı Danîşgâh-ı Tahran.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi* (çev. F. Aytuna). İstanbul: İnkilap Kitapevi.
- Goshnajaman, M. (1882). *Dadestan-ı Denîg/Dâdistân-ı Dinî* (çev. E. West). England: Oxford University Press. <http://www.avesta.org/mp/dd42.htm#chap72> (Erişim tarihi: 25.08.2023).
- Greater Bundahishn/Büyük Bundehişn* (1956). (çev. B. T. Anklesaria.). <http://www.avesta.org/mp/grb1.htm#chap1> (Erişim tarihi: 24.08.2023).
- Herodotos (2013). *Herodotos Tarihi* (çev. M. Ökmen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hinells, J. R. (1989). *Esâtîr-i İran* (çev. J. Amûzgâr & A. Tefzilî). Tahran: Kitab Saray-ı Babil.

- Hurşîdyan, E. (2008). *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*. Tahran: İntişârat-ı Fraveher.
- Kaderdân, M. (2007). *Costarî der Âyîn-i Zertoşt*. Şiraz: İntişârat-ı Rahşîd.
- Kızıl, H. (2021). *Mecûsîliğin Kurumlaştırıcısı Kertîr*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 28, 355-375.
- Kur'an-ı Kerim*. (2020). Ankara: Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Roman, G. (2009). *İran ez Âğaz ta İslam* (çev. M. Mueyyin). Yezd: Subhân-ı Nur Yayınları.
- Strabon (2012). *Antik Anadolu Coğrafyası* (çev. A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sular, M. E. (2019). *Modern İran'da Zerdüştiler*. Ankara: Eskiyeeni Yayınları.
- Şahmerdân, R. (1957). *Perestişgâh-ı Zertoştîyân*. Hindistan: Neşriye-i Sazmân-ı Cevanân-ı Zertoştî-yi Bombay.
- Şehzâdî, R. (2001). *Mecmû'a-ı Sohenrânîhâ-yı Mûbed-i Mûbedân Rustem Şehzâdî*. Tahran: Sazmân-ı Çâp-ı Hevâcî.
- Şeyhferşî, F. (2004). *Anâhîta*. Tahran: İntişârat-ı Hurûfiye.
- Yâhakkî, M. C. (1997). *Ferheng-i Esâtîr ve İşârât-ı Dâstânî der Edebiyyât-i Fârsî*. Tahran: Ferheng-i Muâsır.
- Yıldırım, N. (2008). İran Mitolojisinde Su, Su ile İlgili Kutsallar ve Törenler. *Doğu Araştırmaları*, 1, 7-36.